

Słowo wstępne

Głównym celem tej książki jest kompleksowe omówienie i objaśnienie procesu kształtowania się jednego z najnowszych nurtów obecnych w literaturze rosyjskiej – nowego realizmu. Chodzi o przedstawienie, w jaki sposób nurt powstawał, jak była ustanawiana jego obecność w rosyjskim polu literackim, jak formowało się tworzące go środowisko literackie, a także jaki ostateczny jego kształt wyłonił się z tego procesu.

Chociaż sformułowanie nowy realizm pojawiło się w dyskursie rosyjskiego świata literackiego już w latach 90. XX wieku, początkowo nie znalazło tam uznania. Karierę zrobiło dopiero po 2000 roku, natomiast około roku 2010 na stałe zagościło w rosyjskim procesie historycznoliterackim. Co istotne, zarówno w swej fazie początkowej (nazywanej tutaj pierwszą falą), jak i w fazie szczytowej (nazywanej drugą falą), nowy realizm wydaje się pierwszym tak spójnym zjawiskiem rosyjskiego pola literackiego, które jednoznacznie uformowało się już po rozpadzie Związku Radzieckiego. Źródła postmodernizmu – drugiego istotnego, dużo szerzej niż nowy realizm omawianego nurtu literackiego w poradzieckiej Rosji – zwykło się bowiem upatrywać albo w procesach związanych ze schyłkowym okresem ZSRR, albo nawet dużo wcześniej.

W badaniu interesowały mnie wewnętrzne mechanizmy rozwoju rosyjskiego pola literackiego po 1991 roku w kontekście najistotniejszych przemian zachodzących równocześnie w polu władzy politycznej. Te ostatnie miały pośredni, lecz istotny wpływ na sposób funkcjonowania nowego realizmu. Nurt manifestował bowiem jednoznacznie swój sojusz z polityką, choć rozumianą szerzej niż tylko działalność rządu, partii, instytucji i organizacji politycznych lub też aktywność, której celem jest zdobycie i utrzymanie władzy w państwie. Szczególnie nowy realizm drugiej fali wyraźnie problematyzował wzajemne zależności między polityką a literaturą. W książce staram się przemyśleć wspomniane relacje i wzbogacić dotychczasową wiedzę naukową w tym zakresie. Moja praca opiera się na założeniu, że związek między polityką a literaturą występuje zawsze, niezależnie od kontekstu społeczno-kulturowego, ale jednocześnie nie istnieje jeden ustalony kształt tej relacji. Zależy on od wielu

czynników, wśród których szczególnie istotna wydaje się dynamika przemian w polu władzy politycznej. Obserwuję, w jaki sposób bardziej ogólne mechanizmy powstawania nurtu literackiego realizują się w specyficznie rosyjskim kontekście literackim, na przykładzie nowego realizmu właśnie.

W badaniu interesowali mnie poszczególni kluczowi aktorzy procesu kształtowania się nowego realizmu z perspektywy ich wkładu w formowanie całego zjawiska. Przyglądałam się zarówno działalności instytucji pola literackiego – związkom pisarzy, zjazdom literatów, nagrodom i innym wydarzeniom – jak i dyskusjom wokół nowego realizmu toczącym się w środowiskach krytycznoliterackich, a wreszcie – twórczości najważniejszych pisarzy drugiej fali nowego realizmu. Warto zaznaczyć, że interesowały mnie wspólne właściwości nurtu, a nie poszczególne indywidualne światy twórcze czy konkretne poetyki. Świadomie położyłam akcent zwłaszcza na to, co wspólne, co łączy przedstawicieli i zwolenników nowego realizmu, a nie na to, co ich odróżnia. W ten sposób chciałam zwrócić uwagę, że literaturę można traktować nie tylko jako efekt indywidualnej pracy twórczej, ale także jako swoisty rezultat kolektywnych praktyk. Nie ulega jednak wątpliwości, że poszczególni pisarze oraz ich twórczość zasługują na pogłębioną indywidualną analizę, przede wszystkim ze względu na wielość poruszanych przez nich tematów i motywów, różnorodność ich stylów literackich i odmiennosć twórczych koncepcji.

Całemu procesowi ustanawiania nowego realizmu przyglądałam się w ujęciu synchronicznym i diachronicznym, starając się dotrzeć do jego źródeł. Uwzględniałam zarówno zmienność, dynamikę tego procesu w czasie, jak i różne, pojawiające się równolegle koncepcje i interpretacje nowego realizmu, nierzadko przeciwstawne sobie. W tym kontekście istotny był dla mnie tak instytucjonalny, jak też ideowy wymiar tego zjawiska – poświęciłam wiele uwagi obu tym filarom, wychodząc z założenia, że nie sposób mówić o literaturze w oderwaniu od jej instytucjonalnego zaplecza. Środowisko nowych realistów przedstawiałam więc jako skupione wokół wspólnych dążeń ideowych, ale także zakorzenione w konkretnych instytucjach, organizacjach czy cyklicznych wydarzeniach literackich. Rozpoczęłam od ukazania korzeni zjawiska, a skończyłam na analizie jego, możliwie najbardziej aktualnych, założeń, które następnie skonfrontowałam z ich realizacją w postaci konkretnej twórczości literackiej wybranych twórców – tych, którzy uzyskali status klasyków nurtu.

Istotnym aspektem tej książki jest podkreślanie dynamicznego i konfliktowego charakteru badanego tu procesu. Kluczowe dla zrozumienia całokształtu zmian w polu literackim, które prowadzą do powstania nowego nurtu, wydają się bowiem momenty wszelkich tarć, napięć, negocjacji, a nawet konfrontacji między różnymi, często przeciwstawnymi, grupami, ideami czy stanowiskami. Dlatego bardziej skupiałam się na analizie sporów wokół poszczególnych aspektów nowego realizmu niż na statycznych momentach zaistnienia konsensusu – a ostatnich nie było zresztą tak wiele.

Skupienie na dynamicznym i procesualnym charakterze zjawiska wynika zarówno z przyjętych przeze mnie założeń teoretycznych, jak i z aktualności nowego realizmu, fenomenu wciąż otwartego. Mimo głosów niektórych krytyków nowy realizm nie zakończył jeszcze swojego rozwoju. Przeciwnie – formuje się do dziś, nieustannie zmienia kształt i ewoluuje. Jako że nowy realizm nie jest zjawiskiem, które już „zastygło” w świecie literackim, niepodobna badać go jak statycznego bytu – ujęcie dynamiczne znacznie lepiej oddaje jego aktualny charakter i pozwala, jak się zdaje, właściwie rozumieć sposób jego powstawania.

Analiza zjawisk najnowszych, współczesnych, wciąż żywych i zmieniających się rodzi wiele wyzwań badawczych, z których warto tu wymienić dwa główne. Po pierwsze, przyglądanie się zjawisku w praktyce zyskującemu swój status kanoniczny w czasie rzeczywistym wymaga innego działania niż proste śledzenie tych aktów formacyjnych, które zostały już uznane za istotne – czy też ustanowione jako kanoniczne – przez innych badaczy. Taki „ruchomy” przedmiot badania wymaga podejmowania szeregu decyzji o tym, które wydarzenia, dyskusje, działania czy utwory mają kluczowe znaczenie w procesie legitymizacji nurtu w polu literackim. Jest to działanie z jednej strony obciążone większym ryzykiem, z drugiej natomiast przynoszące potencjalnie bardzo duże korzyści naukowe.

Po drugie, materiał badawczy analizowany w pracy siłą rzeczy odpowiada swoją żywotnością samemu nurtowi nowego realizmu. Poza twórczością pisarzy i artykułami publikowanymi w czasopismach literackich – trzonem materiału badawczego – istotną jego częścią są na przykład teksty z codziennej prasy i portali internetowych, i to zarówno tych dotyczących bezpośrednio literatury, jak i zorientowanych bardziej na komentowanie bieżącej rzeczywistości społeczno-politycznej. Dużą część procesu badawczego stanowiła też procedura zbierania i grupowania dużych baz danych, które – choć przedstawione w pracy w bardzo ograniczonym stopniu – tworzyły kanwę dla prowadzonych w niej analiz. Jak się wydaje, zbadanie i przedstawienie wciąż ewoluującego nurtu w możliwie najpełniejszym wymiarze wymaga stosowania różnego rodzaju źródeł, które niekiedy mogą wydawać się nietypowe dla badacza literatury, ale bywają niezbędne. W przypadku mojej rozprawy są to także materiały jak dotąd niezgrupowane i nieprzebadane w podobnej konfiguracji.

Perspektywa teoretyczna w tym badaniu wyrosła z inspiracji dwoma projektami intelektualnymi autorstwa myślicieli francuskich – projektu polityki literatury Jacques’a Rancière’a oraz socjologii sztuki Pierre’a Bourdieu. Z jednej strony interesowały mnie zatem teoria pola literackiego oraz jej ogólne reguły wewnętrzne, ze szczególnym naciskiem na mechanizm walki o dominację w polu (Bourdieu). Z drugiej zaś poświęciłam wiele uwagi dystynkcji, w ramach której polityka może być rozumiana nie tylko w statycznych kategoriach związanych z władzą i jej instytucjami, ale także jako dynamiczny, oddolny proces oporu wobec tych instytucji, który ma prowadzić z kolei do jakiejś formy przesunięć

czy też pęknięć w zastałym porządku społecznym (Rancière). W tym ujęciu literatura stanowi publiczny głos w negocjacjach dotyczących ustalania tego porządku, lecz nie musi być przy tym podporządkowana żadnym dominującym lub walczącym o dominację stanowiskom ideologicznym. Zgodnie z tym ujęciem literatura nie powstaje w społecznej próżni, a więc należy ją rozpatrywać w szerszym kontekście społecznym, uwzględniając wszelkie sploty i relacje literatury oraz jej twórców z innymi polami społecznymi, w szczególności zaś z polem władzy politycznej.

Rozdział drugi poświęcam sytuacji i przemianom rosyjskiego pola literackiego po upadku ZSRR. Zwracam uwagę na rolę elit kulturowych w kształtowaniu porządku społeczno-politycznego współczesnej Rosji, w tym na ich akty poparcia oraz sprzeciwu wobec działań władzy instytucjonalnej. Następnie skupiam się na przemianach najważniejszych instytucji rosyjskiego pola literackiego – głównie związków pisarzy – które zostały poddane procesowi stopniowej fragmentacji i poszukiwały nowego kształtu w nowej rzeczywistości, nieustannie określając się względem pola władzy politycznej. Warto zaznaczyć, że ta część badania opiera się na materiale zebrany i opracowany w całości przeze mnie. Jak dotąd nie powstały bowiem zwarte, szczegółowe opracowania tej tematyki.

Rozdział trzeci dotyczy pierwszego etapu, pierwszej fali kształtowania się nurtu nowego rosyjskiego realizmu w latach 1991–1999. W tym czasie w rosyjskim polu literackim zarysowuje się podstawowy spór wewnętrzny, który powoduje, że pole zaczyna jawić się jako dychotomiczne, wewnętrznie spolaryzowane. Na jednym biegunie znajduje się liberalne skrzydło krytyki literackiej mające wówczas wyjątkowo duże znaczenie symboliczne, w debacie publicznej łączone z demokratycznie zorientowanym nurtem reformatorskim – dążącym do otwarcia Rosji na świat zachodni – i silnie promujące literacki postmodernizm dominujący przez całe lata 90. Na przeciwnym biegunie znajduje się konserwatywne skrzydło krytyki literackiej, kojarzone przede wszystkim z rosyjskim tradycjonalizmem, którego zadaniem było poszukiwanie alternatywnej (skierowanej „do wewnątrz”) drogi rozwoju państwa. To właśnie ci konserwatyści – w debacie publicznej identyfikowani najpierw jako przeciwnicy rozpadu Związku Radzieckiego, później zaś jako obrońcy pozostałości po dawnym porządku (określani też nostalgikami) – po raz pierwszy ogłosili powstanie nowego realizmu na początku lat 90. W ich rozumieniu miał być początkowo po prostu sygnałem zwrotu rosyjskiej literatury ku tradycyjnemu realizmowi.

Rozdział czwarty jest poświęcony drugiej fali debaty o nowym rosyjskim realizmie, jaką toczono między 2000 a 2015 rokiem. Wiązała się ona z pokoleniem pisarzy i krytyków urodzonych w latach 70. i 80. XX wieku i przesądzała o ostatecznym kształcie tego zjawiska. Druga fala debaty okazała się właściwym etapem ustanawiania nurtu nowego realizmu, okresem wzrostu jego znaczenia i zdobywania przezeń dominacji w polu. Symboliczny rok 2000 był bowiem

momentem, kiedy do głosu doszło młode pokolenie twórców oraz krytyków, którzy definitywnie odcięli się od klasycznego sporu ideowego eksploatowanego w latach 90. i przedstawili nową, idącą w poprzek starych podziałów ideologicznych wizję kierunku rozwoju procesu historycznoliterackiego w Rosji, a także samej literatury, jej kształtu, misji oraz zasięgu. Młode pokolenie zwracało uwagę na kolektywny wymiar twórczości literackiej, związanej z tym potrzebę budowania nowych środowisk literackich, nieufundowanych ani na starych poradzieckich strukturach instytucjonalnych, ani na niechęci do jakiegokolwiek zbiorowego zaangażowania. Z pokoleniem pierwszej fali łączyła ich przede wszystkim niechęć do postmodernizmu, jednak wyrażana w innych kategoriach.

We wspomnianym rozdziale przeanalizowałam ponadto dyskurs pola literackiego w tym okresie, skupiony właśnie wokół problemu ustanawiania nurtu, ale także działalność instytucji – nagród i wydarzeń literackich, które odegrały kluczową rolę w konsekrowaniu twórców młodego pokolenia nowego realizmu. Działalność ta była jednocześnie częścią szerszego procesu kształtowania nowych elit kulturowych w Rosji. Wskazałam też różne okresy rozwoju nurtu możliwe do wyłonienia w ramach drugiej fali nowego realizmu. Najczęściej wiązały się one w jakiś sposób ze zwrotami w polu władzy politycznej, choć pytanie o kierunek tych wpływów pozostaje otwarte.

Ostateczny kształt nowego realizmu, jaki wyłonił się w toku debat oraz działań dążących do zinstytucjonalizowania nurtu, przedstawiłam w rozdziale piątym na przykładzie twórczości literackiej trzech pisarzy, którzy zyskali status klasyków nurtu – Zachara Prilepina, Siergieja Szargunowa oraz Romana Sienczina. Po szerszym zaprezentowaniu ich sylwetek – co wydaje się istotne ze względu na w dużej mierze autobiograficzny charakter twórczości nowych realistów – analizowałam i interpretowałam ich twórczość prozatorską, poszukując składników konstytutywnych nurtu. Jednocześnie weryfikowałam spójność założeń prezentowanych w manifestach, szkicach krytycznych i artykułach omawianych we wcześniejszym rozdziale z ich realizacją w twórczości literackiej. Jak wspominałam na początku, specyfika analizy była podporządkowana przede wszystkim poszukiwaniu ogólnych, wspólnych tendencji, które można by uznać za paradygmatyczne dla nurtu.

Na koniec warto zaznaczyć, że bliższe spojrzenie na najnowszą literaturę rosyjską i na procesy, jakie zachodzą w tamtejszym świecie literackim, wydaje się istotne nie tylko dla badań nad literaturą. Pozwala też znacząco rozszerzyć perspektywę badań nad Rosją w ogóle. W książce staram się pokazać, że przez pryzmat literatury i jej „okolic” z powodzeniem można obserwować procesy przemian społecznych, politycznych i kulturowych zachodzące we współczesnej Rosji. Nauka o literaturze – tak przecież pluralistyczna w założeniach teoretycznych – wchodząc w sojusz z innymi dyscyplinami naukowymi, jak choćby szeroko wykorzystywaną w tej pracy socjologią, wydaje się dostarczać przydatnych i inspirujących narzędzi do pogłębiania wiedzy o współczesnej Rosji

oraz wypełniania takich luk w tej wiedzy, której wąskie dyscypliny wypełnić nie potrafią. Krótko mówiąc, chciałam pokazać, że nauka o literaturze może zabierać głos w debacie o współczesnej Rosji i przybliżać odbiorcom te mniej znane i mniej dostępne aspekty jej skomplikowanego obrazu.

*

Książka powstała na podstawie rozprawy doktorskiej, którą obroniłam 7 listopada 2017 roku. Za promocję i instytucjonalne wsparcie dziękuję dr hab. Magdalenie Dąbrowskiej. Za uskrzydlające recenzje i bardzo cenne uwagi dziękuję prof. Aleksandrowi Lipatowowi, dr. hab. Aleksandrowi Wawrzyńczakowi oraz prof. Piotrowi Fastowi. Najważniejsze podziękowania za pomoc, życzliwość i niegasnący entuzjazm kieruję do Tomasza Rawskiego, bez którego nie byłoby tej iskry.